

การศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัท

A COMPARATIVE STUDY OF THE CONCEPTS OF ĀTMAN AND BRAHMAN IN THE UPANIṢAD

พระมหาจตุภูมิ ภูมิเวที (แสนคำ)

Phramaha Jatuphoom Bhūmivedī (Saenkham)

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

Faculty of Humanities Mahamakut Buddhist University

Email: mosmolee263@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 24 ตุลาคม 2564

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 25 ธันวาคม 2564

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 25 ธันวาคม 2564

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาความหมายและแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัท 2) ศึกษาเปรียบเทียบให้เห็นแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัท จากการศึกษาพบว่าแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัทมีจำนวนมาก มีผู้แต่งหลายคนตามลำดับ ไม่ระบุเวลาที่แน่ชัด แต่มีจุดหมายหลักคือการสอนให้รู้เกี่ยวกับหลักการว่าด้วยอาตมันและพรหมันเพื่อแสวงหาความจริงอันประเสริฐสุดที่สามารถนำตนไปสู่นิรวาณหรือโมกษะได้ ด้านความคล้ายกันคืออาตมันและพรหมันเป็นเรื่องเดียวกัน เป็นสิ่งสัมบูรณ์เดียวกัน หรือเป็นความจริงสูงสุดหรืออันติมสัจจะอันเดียวกัน อาตมันเป็นส่วนย่อยอันแยกมาจากพรหมัน โดยที่แท้ก็เป็นอย่างเดียวกัน ด้านความต่างกันคืออาตมันก็คือวิญญาณตรงกับในภาษาไทยว่า ใจ เป็นส่วนซึ่งควบคุมร่างกายและอวัยวะต่าง ๆ ไม่รู้เกิด ไม่รู้ดับ ไม่มีอิสระ มีอยู่ในสิ่งทั้งปวงที่มีลมหายใจเข้าและออก (ปราณ) ประกอบกรรม (กรรม) ตามลำพังไม่ได้ ต้องอาศัยปรมาตมันบังคับให้ทำ เมื่อตาย อาตมันก็ออกจากโครงสร้างนี้ไปสู่พรหมันและเพื่อสืบชาติต่อไปเพราะไม่รู้แจ้งความจริง ส่วนพรหมันจะทรงอำนาจภาพบันดาลให้สกลโลกนี้มีขึ้น ดำเนินไปและสลายไป ทั้งเป็นธรรมชาติและผู้สร้างธรรมชาติ เป็นสิ่งที่แท้จริงสูงสุดและมีฐานะเป็นพระเจ้าของสรรพสิ่งที่อยู่ในโลก เป็นสิ่งที่ทุกอย่างมีอยู่ในโลก ในขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่อยู่เหนือจักรวาล ไม่สามารถจะพรรณนาได้ว่ามีรูปร่าง ลักษณะเป็นเช่นไร ตั้งอยู่ที่ไหน ครั้นถึงเบื้องปลายของสิ่งทั้งปวง ทุกสิ่งก็สลายลงสู่พรหมัน

คำสำคัญ: อาตมัน, พรหมัน, อุปนิษัท

Abstract

This academic article aims: 1) to study the meanings and concepts of Ātman and Brahman in the Upanisad and 2) to study the comparison of the concepts of Ātman and Brahman in the Upanisad. The finding's result found that there were many concepts of Ātman and Brahman in the Upanisad, and there were several authors writing in different time respectively without obvious timeline given, but it contained the same goal was to

teach the Ātman and Brahman principles in order to find the most sublime truth that can lead to Nirvāna or Mokṣa. In similar terms, Ātman and Brahman are the same, they are the same absolute, the same ultimate truth or the same ultimate reality, Ātman is a part of Brahman. By the way they both are the same. In the different term, Ātman is the spirit, or mind in term of Thai language is called ‘Jai’ is the part that controls a body and its organs, it is not unknown to be born, to pass away, and it is not free. It exists in all creatures which can breathe in and out (Prāṇa). It is unable to perform Karma alone, it must rely on Pramān to do action, when people die, Ātman completely leaves his/her body to continue his/her Jāti because he/she doesn’t enlighten about the truth. As for Brahman empowers to bring this world to all. Everything runs and ruins in both nature and nature creator. It is the highest reality as God all creatures and everything that exist in this world. Meanwhile, it is something that over the universe which cannot be described about figures, characteristics, and its location. In the end, all everything will dissolve into Brahman.

Keywords: Ātman, Brahman, Upanisad

1. บทนำ

ในสมัยพระเวทยกย่องความรู้ในคัมภีร์ การทรงจำคัมภีร์ได้อย่างแม่นยำ ตลอดจนความรู้ในพิธีกรรมต่าง ๆ ในคัมภีร์พระเวทเป็นสำคัญ ผลจากการยกย่องและให้ความสำคัญดังกล่าวทำให้คนเริ่มก้าวออกห่างจากสารัตถะของพระเวท เพราะมัวแต่ไปสนใจพิธีกรรม สังคมจึงถูกหล่อหลอมไปด้วยลัทธิ ประเพณี ความเชื่อและพิธีกรรมซึ่งเป็นเรื่องเปลือกนอก ในยุคต่อมาคัมภีร์อุปนิษद्จึงเป็นเหมือนตัวแทนของปฏิกริยาที่มีต่อการยกย่องสรรเสริญพิธีกรรมเหล่านั้น โดยการประกาศจุดยืนว่า พิธีกรรมต่าง ๆ ไม่เพียงพอสำหรับนำพามนุษย์ไปสู่วิถีแห่งความรู้แจ้งและความหลุดพ้น (โมกษะ) การรู้แจ้งในพรหมันต่างหากที่จะทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด คัมภีร์อุปนิษद्จึงถือได้ว่ามีความสำคัญต่อแนวคิดด้านปรัชญาและศาสนาของชาวอินเดียเป็นอย่างมาก เพราะคัมภีร์อุปนิษद्แสดงให้เห็นถึงวิวัฒนาการที่สำคัญของลัทธิพระเวท คำว่า อุปนิษद् มาจากอุป (Upa) อุปสรรค แปลว่า ใกล้, นิ (ni) อุปสรรค แปลว่า ลง วางลง, และ สห (sad) ธาตุ แปลว่า นั่ง เมื่อสนธิคำทั้ง 3 เข้าด้วยกันจึงเป็นคำว่า อุปนิษद् (Upanisad) หมายถึง การเข้าไปนั่งใกล้ กล่าวคือการเข้าไปนั่งใกล้ครูอาจารย์เพื่อฟังหลักธรรมที่มีความลึกลับ (รหস্য) (Radhakrishnan, 1953, 19) อุปนิษद्เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมหลักฐานว่าด้วยอาตมันหรือพรหมัน คัดค้านหรือบัญญัติขึ้นมาเพื่ออธิบายและวางหลักการในลัทธิศาสนาพราหมณ์ซึ่งได้ปรับปรุงขึ้นมาใหม่ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เวทानตะ” แปลว่า ปลายพระเวทหรือที่สุดแห่งพระเวท เนื้อความสำคัญของอุปนิษद्เป็นการอธิบายเรื่องพรหมันและอาตมัน (วิลลศิริ ร่วมสุข, 2522, 12) สาเหตุที่คัมภีร์อุปนิษদ্ได้เกิดขึ้นเนื่องจากว่าศาสนาตามคัมภีร์พระเวทนั้นเป็นศาสนาที่นับถือเทพเจ้าเป็นจำนวนมาก (พหุเทวนิยม) บุคคลผู้รู้หรือนักคิดอุปนิษद्เป็นผู้เปื้อนนำต่อการเคารพบูชาเทพเจ้าเป็นจำนวนมาก นักคิดอุปนิษद्เหล่านั้นจึงพิจารณาเห็นว่า เทพเจ้ามีจำนวนมาก แท้ที่จริงแล้วมีความเกี่ยวพันกันไม่ได้แตกต่างและเป็นอิสระจากกัน เทพเจ้าเหล่านั้นเป็นการแสดงออกของอำนาจที่มีอยู่หนึ่งเดียวเท่านั้นเอง อำนาจนี้แผ่คลุมไปทั่วจักรวาล อำนาจที่ว่านี้ก็คือ พระเจ้าที่แท้จริง ซึ่งมีเพียงหนึ่งเดียว (เอกเทวนิยม) ฉะนั้นคนในยุคอุปนิษद्นี้เองจะไม่แสวงหาพระเจ้าที่อยู่ในสวรรค์ชั้นฟ้า แต่มองหาพระเจ้าที่มีอยู่ภายในตัวเอง ซึ่งนับได้ว่าเป็นพัฒนาการอย่างสูงสุดของแนวคิดด้านศาสนาของชาวอินเดีย

แนวคิดแบบพหุเทวนิยมของพระเวทได้พัฒนาไปสู่แนวคิดแบบเอกเทวนิยมของอุปนิษัท กล่าวกันว่า พระผู้เป็นเจ้าที่มีอยู่หนึ่งเดียวนั้นก็คือ “พรหมัน” ซึ่งเป็นวิญญานของจักรวาลจากนั้นก็อธิบายว่า วิญญานที่อาศัยอยู่ในมนุษย์ทั้งหลายนั้น แท้ที่จริงก็คือ “อาตมัน” และอาตมันนั้นก็เป็นสิ่งเดียวกันกับพรหมัน ดังประโยคในฉานโทคยอุปนิษัท (VI.8.7) ข้อความที่ว่า “ตตตวมสิ แยกเป็น ตต+ตวม+อสิ แปลว่า นั่นคือตัวเจ้า แปลเป็นความหมายว่า อาตมันคือพรหมัน” นอกจากนี้อุปนิษัทต้องการจะแสดงถึงความรู้แท้จริงและยังมุ่งหมายจะให้มนุษย์ทั้งหลายรู้ว่า แก่นแท้ของมนุษย์ที่แท้จริงนั้นอยู่เหนือร่างกายและชีวิตที่เรามองเห็นด้วยตา โดยเรียกแก่นแท้ของชีวิตนี้ว่า “อาตมัน” ซึ่งอาตมันนี้ มีต้นกำเนิดหรือถูกแบ่งภาคมาจาก “ปรมาตมัน” อีกทอดหนึ่ง อาตมันนี้อยู่เหนือความชรา มรณะ ความเศร้าโศก ความหิว และความกระหาย มีต้นเหตุเป็นสัจธรรม มีความตั้งใจเป็นสัจธรรม (ฉานโทคยอุปนิษัท, อ้างใน จำนงค์ ทองประเสริฐ, ผู้แปล. อ้างแล้ว, 2514, 32) และคัมภีร์อุปนิษัทมีอีกชื่อหนึ่งว่า “พรหมวิทยา” คือเป็นวิทยาหรือความรู้ที่นำเราไปสู่ “พรหม” คำว่า “พรหม” มีความหมายเช่นเดียวกันกับคำว่า “ปรมาตมัน” ทั้งสองคำนี้แปลว่า “พระผู้เป็นเจ้า”

หากจะอธิบายให้ง่ายที่สุดก็คือ มนุษย์ในยุคนี้เชื่อว่า มีสิ่งหนึ่งต่างหากจากร่างกาย แต่อาศัยอยู่ในร่างกาย สิ่งนี้เป็นสิ่งอมตะไม่รู้จักตาย ซึ่งตรงข้ามกับร่างกาย ดังนั้น เมื่อร่างกายเสื่อมสลายไปตามกาลเวลา อาตมันดังกล่าวก็จะออกจากร่างกายไปแสวงหาร่างใหม่ ความตายจึงเปรียบเสมือนกับการเปลี่ยนเสื้อผ้าใหม่ ในอีกมุมหนึ่ง อาตมันยังถูกนำไปอธิบายถึงปรากฏการณ์ทางวัตถุ โดยสะท้อนให้เห็นว่า สรรพสิ่งต่าง ๆ ที่เราเห็นเป็นรูปร่างที่แตกต่างกันออกไป แต่ทั้งหมดนั้นประกอบขึ้นจากโครงสร้างพื้นฐานอันเดียวกัน

จากบทนำข้างต้นเป็นการหาความจริงซึ่งเกิดจากการถกเถียงด้านปรัชญา ทั้งนี้พระเวทกล่าวถึงสิ่งต่าง ๆ ในรูปของกวีนิพนธ์ จึงยังคลุมเครือเพราะไม่มีเหตุผลมาสนับสนุนอย่างเพียงพอ คำสอนของอุปนิษัทถือได้ว่าเป็นคำสอนเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตใจที่แตกต่างจากพิธีกรรม ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นปฏิบัติต่อพิธีกรรม เช่น ในพระเวทไม่ได้กล่าวถึงการปฏิบัติทางจิตไว้อย่างชัดเจน แต่มาถึงยุคอุปนิษัทถือว่าการปฏิบัติทางจิตเท่านั้นที่จะทำให้รู้แจ้งถึงอาตมันได้ หรือพระเวทมุ่งในเรื่องการบวงสรวงอันวอนเพื่อขอพรต่อเทพเจ้า แต่อุปนิษัทจะมุ่งค้นคว้าหาความจริง มุ่งรู้แจ้งถึงอาตมันเท่านั้น การปฏิบัติตามหลักการของพระเวทต่าง ๆ จึงยังไม่พอ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัทเพื่อที่จะหาข้อสรุปของความหมายและเปรียบเทียบแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันต่อไป

2. วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาความหมายและแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัท
2. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบให้เห็นแนวคิดเรื่องอาตมันและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัท

3. ความหมายของอาตมัน

อาตมัน (Ātman) ตามความหมายเดิม อาตมัน (สันสกฤต) หมายถึง ลมหายใจหรือลมปราณของชีวิต ในความหมายจริง หมายถึง อตตา (บาลี) หรือดวงวิญญานที่ห่อหุ้มชีวิต วิญญานหรืออัตตานั้นเป็นเสาหลักของชีวิตมนุษย์ทุกรูปนาม เป็นสิ่งที่คงอยู่ตลอดไป แม้ว่าทุกสิ่งทุกอย่างในร่างกายที่ไม่ใช่อัตตา จะถูกกำจัดหรือสูญสลายไปแล้วก็ตาม แต่อัตตาจะยังเป็นส่วนที่ยังคงเหลืออยู่ หลังจากที่เราวิเคราะห์แยกเอาส่วนประกอบของกายและจิตในบุคคลออกไปแล้วก็ตาม แต่อัตตาหรือวิญญานดังกล่าวก็จะยังคงอยู่ไม่สูญสลายไปตามร่าง ดังนั้น อัตตาจึงเป็นทั้งผู้รู้ ผู้คิด ผู้รับอารมณ์ และผู้กระทำการ

อาตมมัน ในความหมายดั้งเดิม มาจาก อน (AN) ธาตุ หมายถึง ลมหายใจ ซึ่งทำให้มีชีวิตอยู่ยืนยาวได้ トラบเท่าที่ยังมีลมหายใจอยู่ แต่ภายหลังความหมายของอาตมมันได้เปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ คือ เป็นความรู้สึก (feeling) ใจ (mind) วิญญาณ (soul) และเจตภูต (spirit) (Chandradhar Sharma, 1964, 19)

ในอรรถกถาของคัมภีร์ของสังกัจจายน์ได้อธิบายความหมายไว้ว่า อาตมมันเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยนัย (inherent) อยู่ในสรรพสิ่ง อาตมมันเป็นผู้รู้ (subject) ซึ่งรู้มีประสบการณ์และทำสิ่งที่ถูกรู้ (object) ให้ปรากฏ อาตมมันยังเป็นอมฤตและดำรงอยู่ในสถานะอย่างเดียวยตลอดกาล (นวนิต ประถมบุรณ์, 2520, 20)

อาตมมัน หมายถึง ลมหายใจที่ทำให้ชีวิตดำรงอยู่ได้ แต่ภายหลังได้เปลี่ยนไปเป็นความรู้สึก, ความคิด, ตัวตน, จิต, วิญญาณ, และเจตภูต บางทีใช้ในความหมายกว้างออกไปอีก เช่น หมายถึง สิ่งที่อยู่อาศัยอยู่ในสรรพสิ่ง, เป็นใหญ่, เป็นสิ่งอมตะ และไม่เปลี่ยนแปลง (สถิต วงศ์สุวรรณ, 2537, 25)

สรุปได้ว่า ความหมายของคำว่า “อาตมมัน” ตามทัศนะต่าง ๆ แล้วก็จะได้หลายความหมาย เช่น ในระยะแรกหมายถึงดวงวิญญาณที่ห่อหุ้มชีวิต ลมหายใจ (ปราณะ) ซึ่งทำให้มีชีวิตอยู่ยืนยาวได้ トラบเท่าที่ยังมีลมหายใจอยู่ ภายหลังความหมายได้เปลี่ยนไปจากเดิมเป็นความรู้สึก จิต วิญญาณและเจตภูต และมีความหมายกว้างออกไปคือหมายถึงสิ่งที่อยู่อาศัยอยู่ในสรรพสิ่ง อาตมมันเป็นผู้รู้มีประสบการณ์และกระทำสิ่งที่ถูกรู้ ให้ปรากฏเป็นอมตะและดำรงอยู่ในสถานะเดียวไม่แปรเปลี่ยน

4. ลักษณะของอาตมมัน

อาตมมันเป็นจุดกำเนิดของอินทรีย์ ซึ่งอินทรีย์นี้เป็นส่วนประกอบของโลก ในฉานโทคยอุปนิษทกล่าวว่า มีอยู่ 3 ธาตุคือไฟ น้ำ และดิน ได้มาจากพรหม ในไคตติยะอุปนิษทกล่าวว่า มีอยู่ 5 ธาตุคือ อีเทอร์ (อากาศ) ลม (พายุล) ไฟ (อัคคี) น้ำ (อาป) และดิน (ปฐพี) ทั้งหมดนี้มีวิวัฒนาการมาจากอาตมมัน (Chandradhar Sharma, 1964 : 17)

ในฉานโทคยอุปนิษท มีคำสนทนาระหว่างพระประชาบดีหรือพระพรหมกับพระอินทร์ ดังมีเรื่องว่า พวกเทวดาและอสูรได้ส่งพระอินทร์และพระวิโรจนะไปเฝ้าพระประชาบดี เพื่อทูลถามถึงเรื่องอาตมมัน เมื่อเทพทั้ง 2 ได้เข้าเฝ้าพระประชาบดี และได้ทูลถามเรื่องดังกล่าว แต่พระประชาบดีไม่ตอบ โดยทรงบอกให้เทพทั้ง 2 ไปบำเพ็ญตบะในป่าให้ครบ 32 ปีก่อน จึงค่อยมาถามเรื่องอาตมมัน ดังนั้นเทพทั้ง 2 จึงไปบำเพ็ญตบะในป่า ครั้นครบ 32 ปีแล้วจึงมาเฝ้าพระประชาบดีตามสัญญา พระประชาบดีตรัสว่า อาตมมัน ก็คือสิ่งที่บุคคลมองเห็น เมื่อมองดูที่ดวงตาของคนอื่น หรือที่มองเห็นปรากฏอยู่ในน้ำหรือในกระจก เทพวิโรจนะฟังแล้วรู้สึกพอใจจึงทูลลากลับไป แต่พระอินทร์ยังไม่ทูลลากลับ แต่กลับมาคิดว่า อาตมมันหรือตัวตนที่แท้จริง จะเป็นเช่นเดียวกับภาพสะท้อนของร่างกายได้อย่างไร มันจะเป็นสิ่งเดียวกับร่างกายได้อย่างไร เพราะถ้าหากเป็นสิ่งเดียวกับร่างกาย แล้วไซ้ เมื่อร่างกายได้รับการประดับประดาตกแต่ง อาตมมันก็ย่อมได้รับการตกแต่งประดับประดาไปด้วย ถ้าร่างกายสวยงาม อาตมมันก็ย่อมสวยงาม แต่ตรงกันข้าม หากร่างกายเป็นง่อย ตาบอด หูหนวก อาตมมันก็ย่อมจะเป็นง่อย ตาบอด หูหนวกไปด้วย และสุดท้ายเมื่อร่างกายนี้แตกสลาย อาตมมันก็พลอยดับสลายไป ก็ถ้าอาตมมันมีลักษณะอย่างนี้ ก็ไม่เห็นดีเลย พระอินทร์จึงขอเข้าเฝ้าพระประชาบดีอีกเพื่อทูลถามข้อข้องใจของตน พระประชาบดีก็ทรงอธิบายใหม่ว่า ตัวของเราที่มองเห็นในความฝันว่าเที่ยวไปทีนั้นทีนั้นนั่นแหละคืออาตมมัน พระอินทร์ฟังแล้วก็ถอยออกมาครุ่นคิดว่า ตัวตนในความฝันก็ยังสะดุ้งหวาดกลัวต่อภัยอันตราย และยังมีความรู้สึกเจ็บปวด อาตมมันหากมีลักษณะอย่างนี้ก็ยังไม่ดีแท้ จึงเข้าไปเฝ้าพระประชาบดีเพื่อทูลถามถึงความสงสัยของตน พระประชาบดีก็ทรงสอนว่า ตัวตนผู้ที่เสวยความสุขในขณะที่นอนหลับสนิทโดยไม่ฝันนั้นแหละคืออาตมมัน พระอินทร์ได้ฟังแล้วก็กลับมาคิดว่า อาตมมันในขณะที่บุคคลนอนหลับสนิทไม่มีฝันนั้น เป็นสภาวะที่เสมือนไม่มีความรู้สึก ไม่คิดนึก ไม่รับรู้ ไม่มีความร่าเริงเลย เป็นเสมือนไม่มีชีวิตจิตใจ ไม่มีอะไรเลยดูจะเลวศูนย์

อาดมันถ้าเป็นอย่างนี้ก็ไม่เห็นพิเศษอะไรเลย จึงเข้าไปเฝ้าพระประชาบดีเพื่อกราบทูลข้อกังขาของตนอีก พระประชาบดีทรงปลาทับปล้ำพอฟะหัยในความเฉลียวฉลาดของพระอินทร์ จึงตรัสสอนว่า ร่างกายไม่ใช่อาดมัน ถึงแม้ร่างกายจะมีอยู่เพื่อประโยชน์ของอาดมัน ประสบการณ์ทั้งหลายในความฝันก็ไม่ใช่อาดมัน แม้ว่ามันจะมีความหมายสำหรับอาดมัน สภาวะอันเป็นนามธรรมในขณะที่บุคคลนอนหลับสนิทก็ไม่ใช่อาดมัน เพราะตา ร่างกาย ความนึกคิดและกระแสนจิตเป็นเพียงเครื่องมือและที่อาศัยของอาดมัน แต่ก็ไม่ใช่ตัวอาดมัน อาดมันอยู่เหนือสิ่งดังกล่าวทั้งหมด อาดมันเป็นสากล แต่ก็มีลักษณะทั้งที่เป็นอันตรภาวะ (immanent) คือสิ่งสถิตอยู่ในทุกสิ่ง และอุตตรภาวะ (transcendent) คืออยู่เหนือหรือพ้นไปจากสิ่งต่าง ๆ ดังนั้น อาดมันจึงไม่ใช่อย่างเดียวกับร่างกาย เพราะร่างกายไม่เที่ยง แปรปรวน เปลี่ยนแปลงไปและแตกสลายในที่สุด แต่อาดมันคงที่ไม่มี ความเปลี่ยนแปลง ไม่แตกสลายและเป็นอมตะตลอดไป อาดมันก็ไม่ใช่เป็นอันเดียวกันกับตัวตนที่ปรากฏในความฝัน เพราะอาดมันไม่มีความกลัวและรู้สึกเจ็บปวดอย่างตัวตนในความฝัน ทั้งอาดมันก็ไม่ใช่เป็นอันเดียวกับตัวตนในขณะที่หลับสนิทไม่ฝัน เพราะอาดมันมีความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ อาดมันถึงแม้จะอยู่เหนือสิ่งต่าง ๆ ไม่ใช่สิ่งเดียวกับสิ่งต่าง ๆ แต่อาดมันก็เป็นรากฐานแห่งการหลับ การฝัน การตื่นและอื่น ๆ กล่าวคือ ร่างกายจะมีได้ ประสบการณ์ในความฝันจะมีขึ้นได้ และความสุขในการนอนหลับสนิทจะมีได้ ก็เพราะมีอาดมันตลอดทั้งมีสิ่งต่าง ๆ และปรากฏการณ์ต่าง ๆ ก็เพราะมีอาดมัน (พิน ดอกบัว, 2545, 35-36)

กฐะอุปัชฌ์เชื่อว่า อาดมันคือ ความแท้จริงอันติมะ และได้เปรียบเทียบได้ว่าวัตถุสิ่งที่ถูกรับรู้เป็นถนน ร่างกายเป็นรถ ประสาทสัมผัสทั้งหลายเป็นม้า จิตเป็นบังเหียน ปัญญาเป็นสารถิ วิญญาณเป็นผู้สวเอารมณ อตตาคือผู้เพเลิตเพลิน และอาดมันเป็นนายผู้ยิ่งใหญ่ที่นั่งอยู่ในรถ ประสาททั้งหลายอาจเปรียบได้กับม้าที่ดี หรือเลว กฐะอุปัชฌ์ยังกล่าวต่อไปว่าประสาทสูงกว่าวัตถุ ประสาทรับสัมผัสเป็นสิ่งที่สูงกว่าสิ่งที่มันรับรู้ จิตสูงกว่าประสาท ปัญญาสูงกว่าจิต เหตุผล (มัตถ) อันประณีตละเอียดสูงกว่าปัญญา ปฐมธาตุ (อวะมัทตะ) สูงกว่าเหตุผลอันประณีตทั้งหมด และปุระ (อาดมัน) สูงกว่าปฐมธาตุ และไม่มีอะไรสูงกว่าปุระ ซึ่งเป็นที่สิ้นสุดและเป็นความแท้จริงอันติมะ (Ultimate Reality) (ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, 2535, 44-45)

ในमाणทูกะอุปัชฌ์ ซึ่งเป็น 1 ใน 12 อุปัชฌ์ที่มีความสำคัญและเป็นที่รู้จักกันดี มาณทูกะอุปัชฌ์จัดเป็นของอากรรพเวท ประกอบด้วย 12 โศลก โดยได้อธิบายเกี่ยวกับสิ่งที่สำคัญที่สุด คือ “โอม” และการประกอบกันเข้าของลักษณะที่สำคัญ 3 อย่าง คือ เสียง อะ เสียง อุ และเสียง มะ ซึ่งอ้างอิงถึงสภาวะทั้ง 3 คือ สภาวะตื่น สภาวะหลับฝัน และสภาวะหลับสนิทเพื่อนำไปสู่สภาวะที่ 4 คือ สภาวะหลับสนิทที่ปราศจากการฝันหรือ ตริยะ และสภาวะที่ 4 นี้เอง คือ “อาดมันที่บริสุทธิ์” ซึ่งสถิตในส่วนลึกในสุดของมนุษย์แต่ละบุคคล หรืออาจกล่าวให้เห็นง่าย ๆ เกี่ยวกับสภาวะทั้ง 4 กับคำว่า “โอม” ได้ดังนี้ 1) สภาวะตื่น เรียกว่า ไวศวานระ ก็คือเสียง อะ อาดมันจะรับรู้สิ่งภายนอก และเพเลิตเพลินต่อรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสต่าง ๆ โดยผ่านทางอายตนะภายในหรือประสาทสัมผัส และสิ่งที่บริโคนั้น ล้วนแต่เป็นวัตถุสิ่งของที่หยาบ ๆ ง่าย ๆ ไม่ละเอียดประณีต 2) สภาวะหลับฝัน เรียกว่า ไตชชะ ก็คือเสียง อุ อาดมันจะรับรู้สิ่งภายใน และบริโกละสิ่งที่ประณีต คือภาพพิมพิจที่ไต้มาระหว่างอยู่ในขณะตื่นอันเป็นมโนภาพในความจำ 3) สภาวะหลับสนิท เรียกว่า ปราชณะ ก็คือเสียง มะ อาดมันจะมีความสุขเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความสุขแท้ โดยไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องภายนอกและภายใน 4) สภาวะหลับสนิทที่ปราศจากการฝัน หรือ สภาวะที่สวเอปีตสุช เรียกว่า ตริยะ หรือ อาดมัน ก็คือคำว่า “โอม” อาดมันจะไม่รับรู้ารมณทั้งภายนอกและภายใน ไม่สัมพันธ์กับอะไร เป็นสาระของการเป็นอันหนึ่งอันเดียวของอาดมัน ไม่แบ่งเป็นสองอีกต่อไป อาดมันนี้แหละ คือพรหมัน และนี่คือสภาวะที่บริสุทธิ์ของอาดมัน (สมบัติ มั่งมีสุขศิริ, เอกสารประกอบการเรียนการสอน, 2561)

จะเห็นได้ว่า สภาวะตื่น คือเสียง อะ และสภาวะหลับฝัน คือเสียง อุ กำลังเลื่อนเข้าไปสู่สภาวะหลับสนิท คือเสียง มะ เป็นการรวมประสบการณ์จาก 2 สภาวะเข้าเป็นสภาวะหนึ่งเดียว เมื่อรวมกันเสร็จไม่

มีส่วนเหลือก็จะเป็นสภาวะที่ 4 คือ ตริยะ และสภาวะที่ 4 นี้ เรียกกันทั่วไปว่า ตริยะ ซึ่งก็เป็นเพียงชื่อ เพราะแท้ที่จริงแล้ว ทุก ๆ สภาวะเป็นการแสดงอำนาจตามลำดับขั้นของความละเอียดที่อาตมันได้แฝงอยู่ในส่วนทั้ง 3 คือ ในขณะตื่น ขณะหลับฝัน และขณะหลับสนิท และที่เรียก สภาวะที่ 4 ก็เป็นไปตามลำดับของการวิเคราะห์ให้เห็นตามสภาวะ ที่สำแดงออกสู่ภายนอกของอาตมันในสภาวะบริสุทธิ์ หรือความรู้สึกที่ประณีตที่สุด สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เกิดในขณะที่เราตื่น ในขณะที่เราหลับฝัน ในขณะที่เราหลับสนิท และในขณะที่เราหลับสนิทปราศจากการฝัน แม้เราอาจจะดูเหมือนว่า อาตมันก็เป็นอย่างเดียวกันกับการทำงานของร่างกาย และของจิต แต่มันก็ไม่ใช่ว่าทั้งกายและจิต มันเป็นสิ่งที่อยู่ห่างพ้นจากกายและจิต แม้มันจะอยู่ในกายมันก็ไม่ไร้กาย และคุณสมบัติทั้งหมดของกาย ไม่ว่าจะเป็นตา หู จมูก ลิ้น หรือทั้งอวัยวะภายนอกและภายในก็ไม่ได้หมายถึงว่าสิ่งเหล่านี้จะเป็นคุณสมบัติของอาตมันด้วยเหมือนดั่งน้ำที่กลิ้งบนใบบัวทั้งหลาย แต่มันก็ไม่ได้ทำให้ใบบัวเปียกได้เลย

สุนทร ธีร รัชชี, (2530, 41) ได้อธิบายว่าชีวาตมัน มี 4 สภาวะ คือ 1) สภาวะขณะตื่นอยู่ เรียกว่า วิชวะ ชีวาตมันจะรู้และผลิตเพลินต่อรูป เสียง กลิ่น รส และโณภูฏัพพะ โดยผ่านทางอายตนะภายในหรือประสาทสัมผัส 2) สภาวะขณะฝัน เรียกว่า ไตชสะ ชีวาตมันจะรู้และผลิตเพลินกับธรรมารมณ์โดยผ่านทางมนัส 3) สภาวะขณะหลับสนิทไม่ฝัน เรียกว่า ปราชญา ชีวาตมันจะมีความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับความสุขแท้ โดยไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องภายนอกและภายใน 4) สภาวะขณะที่เสวยปีติสุข เรียกว่า อาตมัน ชีวาตมันจะไม่รับรู้อารมณ์ทั้งภายนอกและภายใน กลายเป็นอาตมันซึ่งรวมเป็นหนึ่ง ไม่แบ่งเป็นสองอีกต่อไป อาตมันนี้แหละ คือ ปริมาตมัน

สรุปได้ว่า อาตมันมีความเปลี่ยนแปลงได้ไปหลายลักษณะและหลายระดับ คือสิ่งที่ปรากฏมีอยู่ในโลกนี้ ทั้งที่เป็นตัวตน คือ อาตมัน และสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนคือ อนาตมัน ทั้งนี้ก็เพราะอาตมันเป็นนามธรรมและมีสภาวะทั้งอันตรภาวะ (immanent) และอุตรภาวะ (transcendent) จึงยากมากที่จะเข้าใจ ในความเห็นส่วนตัว อาตมันก็คือ วิญญาณ ทั้งวิถีวิญญาณและภวังควิญญาณ หรือตรงกับในภาษาไทยว่า “จิต” ว่า “ใจ” และว่า “มานัส” นั่นเอง มีอยู่ในสิ่งทั้งปวงที่มีลมหายใจเข้าและออก (ปราณะ) อีกทั้งยังปรากฏขึ้นในความเปลี่ยนแปลงเป็นลักษณะทั่วไปในขณะที่เราตื่น ในขณะที่เราหลับฝัน ในขณะที่เราหลับสนิท และในขณะที่เราหลับสนิทปราศจากการฝัน

5. ความหมายของพรหมัน

พรหมัน มาจาก พุทฺ (Bṛh) ธาตุ แปลว่า เจริญเติบโต หรือ วิวัฒนาการ เดิมทีเดียวพรหมัน หมายถึง การบูชาัญญ ต่อมา หมายถึง ผู้สวดสรรเสริญเทพเจ้า และในที่สุดหมายถึงความจริงสูงสุด หรือ อันติมสัจจะ ซึ่งได้วิวัฒนาการมาเป็นโลกหรือสรรพสิ่ง ทั้งธรรมชาติและวิญญาณ ดังนั้น พรหมันจึงเป็นรากฐานของสิ่งทั้งปวง (พิน ดอกบัว, 2555, 30)

คำว่า “พรหม” มาจากคำว่า “พุทฺ” (Bṛh) ธาตุ หมายถึง ความงอกงาม ความเจริญ หรือวิวัฒนาการ ความหมายเดิม หมายถึง การบูชาัญญการสวดอ้อนวอน ภายหลังความหมายได้เปลี่ยนมาตามลำดับดังต่อไปนี้

1. ในฤคเวท พรหมัน หมายถึง ความรู้อันศักดิ์สิทธิ์ ถ้อยคำอันเป็นสิ่งวิเศษ
2. ในคัมภีร์อุปนิษัท พรหมัน มาจาก พุทฺ (Bṛh) ธาตุ หมายถึง ความงอกงาม ความเจริญเติบโต ความก้าวหน้า
3. พรหมัน หมายถึง ความแท้จริงอันติมะ (Ultimate Reality) หรือองค์สัมบูรณ์ (The Absolute)
4. พรหมัน หมายถึง ความแท้จริงอันติมะที่รู้แจ้งโลก แต่อาตมัน หมายถึง ความแท้จริงอันติมะที่รู้ในตัวเอง

5. พรหมัน หมายถึง สิ่งแท้จริงสูงสุดหรืออันติมสัจจะ ซึ่งได้วิวัฒนาการมาเป็นโลกและสรรพสิ่งในโลก ดังนั้น พรหมันตามความหมายในปัจจุบันหมายถึง “สิ่งซึ่งเป็นมูลการณะของสรรพสิ่ง” (ทองหล่อ วงษ์ธรรมา, 2536, 42)

พรหมัน (พรหมน) หมายถึง สิ่งที่แท้จริง หรือ อันติมสัจจะ เมื่อมองจากทฤษฎะวัตถุวิสัย หรือในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ความหมายของพรหมัน มีดังต่อไปนี้

1. ในคัมภีร์ฤคเวท พรหมัน หมายถึง ความรู้อันศักดิ์สิทธิ์ บทสวดหรือเวทมนตร์อันเป็นสิ่งวิเศษ
2. คัมภีร์อุปนิษัท กล่าวว่า พรหมัน มาจาก พฤห ธาตุ (Brh) แปลว่า เจริญเติบโต แตกออก หมายความว่า เจริญงอกงาม ก้าวหน้าขึ้น
3. ศังกราจารย์ ได้ให้ความหมายว่า พรหมน มาจาก พฤห ธาตุ (Brh) แปลว่า ยิ่ง เกิน มากกว่า และ อติศยน (atiŚayana) หมายถึง ความเป็นสิ่งบริสุทธิ์ ความเป็นสิ่งที่ไม่สิ้นสุด ความเป็นอมตะ
4. มัธวะ แห่งเวทาคะ ได้ให้ความหมายว่า พรหมัน คือ บุคคลที่มีคุณสมบัติ เต็มบริบูรณ์ (พฤหนโต หุยสุมินิ คุณะ) (S. Rathakrishnan, 1953, 52)
5. ความหมายในระยะต่อมา คำว่า พรหมัน ใช้ในความหมายว่า สิ่งแท้จริงสูงสุด หรือ อันติมสัจจะ ซึ่งได้วิวัฒนาการมาเป็นโลกและสรรพสิ่งในโลก กล่าวคือ สิ่งซึ่งเป็นมูลการณะของสรรพสิ่ง (สุนทร ฌ รังษี, 2537, 37)
6. ฉานโทคยะอุปนิษัทกล่าวถึงพรหมันไว้ด้วยคำว่า ตชชลาเน มีความหมาย ว่า สิ่งนั้น (ตต) เป็นที่เกิดของโลก (ช) เป็นที่กลับคืนสู่แห่งโลก (ล) เป็นที่อิงอาศัยและ ดำรงอยู่ของโลก (อน) (CU. 3.14.1)
7. ไตตติรียะอุปนิษัทกล่าวถึงพรหมันไว้ว่า สิ่งซึ่งเป็นที่เกิดของสรรพสิ่ง เป็นที่อิงอาศัยแห่งสรรพสิ่ง และเป็นที่กลับคืนสู่แห่งสรรพสิ่ง (T.U. 3.1.1)

สรุปได้ว่า ความหมายของคำว่า “พรหมัน” ตามทัศนะต่าง ๆ แล้วก็จะได้หลายความหมายเช่น ในยุคพระเวทคือความรู้อันศักดิ์สิทธิ์ ถ้อยคำอันเป็นสิ่งวิเศษ ต่อมาในยุคอุปนิษัทก็ได้พัฒนามาเป็นความงอกงาม ความเจริญเติบโต ความก้าวหน้า รู้แจ้งสิ่งแท้จริงสูงสุดหรืออันติมสัจจะ และได้วิวัฒนาการมาเป็นโลกและสรรพสิ่งในโลก ทั้งธรรมชาติและวิญญาณ เป็นมูลรากของสรรพสิ่ง เป็นที่มาของสรรพสิ่ง มีเสรีภาพไม่ถูกจำกัด

6. ลักษณะของพรหมัน

ตามคัมภีร์พระเวทและอุปนิษัทเชื่อว่า พรหมัน คือ ความจริงสูงสุดหรืออันติมสัจจะ ซึ่งได้วิวัฒนาการมาเป็นโลกหรือสรรพสิ่งทั้งธรรมชาติและวิญญาณ ดังนั้น พรหมันจึงเป็นรากฐานของสิ่งทั้งปวงเป็นที่เกิดของโลกเป็นที่อิงอาศัยและที่ดำรงอยู่ของโลก (Chandradhar Sharma, 1964, 17)

ส่วนการวิวัฒนาการของพรหมันในฐานะที่เป็นรากฐานของสรรพสิ่งมีดังนี้ จากพรหมันเป็นอากาศ (ether) จากอากาศเป็นลม จากลมเป็นไฟ จากไฟเป็นน้ำ จากน้ำเป็นดิน และจากดินก็เป็นที่เกิดพืชพันธุ์และสิ่งที่มีชีวิตทั้งหลาย หรือในไตตติรียะอุปนิษัทได้กล่าวถึงทฤษฎีวิวัฒนาการที่รู้จักกันว่าคำสอนเรื่องเครื่องห่อหุ้มหรือฝัก (โกศะ) ทั้ง 5 ไว้ดังนี้

ฝักที่ 1 ซึ่งเป็นระดับต่ำสุด พรหมันได้เปลี่ยนแปลงมาเป็น สสารหรือวัตถุ (อन्नมยโกศะ) เพื่อเป็นอุปกรณ์สำคัญสำหรับทำให้สิ่งมีชีวิตได้เกิดขึ้นมา

ฝักที่ 2 พรหมันได้แปรมาเป็นชีวิตและลมปราณ (ปราณมยโกศะ) โดยลำดับแรกเป็นชีวิตของพืชพันธุ์ต่าง ๆ ก่อน แล้วต่อมาก็เป็นชีวิตของสัตว์ทั้งหลายรวมทั้งมนุษย์ด้วย

ฝักที่ 3 พรหมันแปรมาเป็นจิตใจ (มโนมยโกศะ) แต่จิตใจ ระดับนี้ยังเป็นเพียงสัญชาตญาณ ซึ่งมีทั้งในมนุษย์และสัตว์

ฝักที่ 4 พรหมันแปรมาเป็นเหตุผล (วิชญาณมยโกศะ) ระดับนี้มีเฉพาะในมนุษย์เท่านั้น มนุษย์แตกต่างจากสัตว์เดรัจฉาน ก็ตรงที่มีเหตุผลนี้เอง ก็บรรดาวิทยาการทั้งหลายไม่ว่าศิลปะ วิทยาศาสตร์ สุนทรียศาสตร์ ศิลธรรม กวีนิพนธ์ ปรัชญาและศาสนา เป็นต้น เกิดขึ้นมาได้ก็เพราะเหตุผลนี้แหละ

ฝักที่ 5 ซึ่งเป็นระดับสูงสุด พรหมันแปรมาเป็นความเบิกบานใจ (อานันทมยโกศะ) ในระดับนี้ ไม่มีทั้งทวิภาพ (duality) ของจิตและวัตถุ และทั้งพหุภาพ (plurality) ของสรรพสิ่ง คงมีแต่เอกภาพหรือ ความเป็นหนึ่ง (unity) อันไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีแต่ความเบิกบานใจ อันเป็นนิรามิสสุข ซึ่งระดับสูงสุดนี้ก็คือ ภาวะแห่งพรหมันนั่นเอง (พิน ดอกบัว, 2545, 24)

ต่อมาอุปนิษัทได้แบ่งพรหมันหรือพระพรหมออกเป็น 2 ระดับ คือ

1. พระพรหมระดับสูงหรือระดับประเสริฐ (Para Brahman) เป็นระดับสูงสุด มีหนึ่งเดียว เป็นนามธรรม อยู่เหนือกาลและเทศะ เหนือดิน น้ำ ไฟ ลม เหนือความทุกข์และความเศร้าโศกต่าง ๆ เป็นอนันตภาวะ เป็นอมตะ เป็นสิ่งเที่ยงแท้รันดร์ เป็นความสมบูรณ์สูงสุด จึงอยู่เหนือคุณลักษณะทุกอย่าง (นิรคุณะ) และอยู่เหนือคุณวิเศษทั้งหลาย (นิรวิเศษะ) เพราะฉะนั้น จึงไม่อาจใช้คำพูดบรรยายได้ (อนิรวจนียะ) เพราะการพูดถึงคุณลักษณะหรือคุณวิเศษของพระองค์ ก็เท่ากับไปจำกัดความไม่จำกัดของพระองค์ซึ่งทรงเป็นทุกอย่าง

ยาชญวัลกยะได้กล่าวไว้ในพฤทธารณยะอุปนิษัทว่า “สิ่งที่ไม่มีการเสื่อมสลาย ซึ่งผู้ฉลาดเคารพบูชานี้เป็นสิ่งที่ไม่หยาบ ไม่ประณีต ไม่สั้นไม่ยาว ไม่มีเงา ไม่มีความร้อน ไม่มีอากาศ ไม่มีช่องว่าง ไม่มีอุปาทาน ไม่มีรส ไม่มีกลิ่น ไม่มีรูป ไม่มีคำพูด ไม่มีจิต ไม่มีแสงสว่าง ไม่มีลมหายใจ ไม่มีหู ไม่มีปาก ไม่มีข้างนอก ไม่มีข้างใน ไม่มีกินอะไร แต่ก็ไม่มีถูกอะไรกิน” “ปรพรม ถึงแม้จะอยู่เหนือคุณสมบัติต่าง ๆ แต่ก็ป็นรากฐานของคุณสมบัติต่าง ๆ และสิ่งต่าง ๆ ดังในเกนะอุปนิษัทกล่าวไว้ว่า “สิ่งที่ใช้คำพูดอธิบายไม่ได้ แต่เพราะสิ่งนี้การพูดจึงมีขึ้นได้ สิ่งซึ่งจิตคิดไม่ถึง แต่เพราะสิ่งนี้การคิดของจิตจึงเป็นไปได้ สิ่งซึ่งมองด้วยตาไม่เห็น แต่เพราะสิ่งนี้การเห็นของตาจึงเป็นไปได้” (สุนทร ฐ รังษี, 2530 : 45) “สิ่งซึ่งไม่ใหญ่แต่ก็ใหญ่กว่าสิ่งที่ใหญ่ที่สุด สิ่งซึ่งไม่เล็กแต่ก็เล็กกว่าสิ่งที่เล็กที่สุด สิ่งซึ่งไม่ไกลแต่ก็ไกลกว่าสิ่งไกลที่สุด สิ่งซึ่งไม่ใกล้แต่ก็ใกล้กว่าสิ่งใกล้ที่สุด สิ่งซึ่งไม่เคลื่อนไหวแต่ก็เคลื่อนไหวได้ไวกว่าสิ่งที่เคลื่อนไหวได้เร็วที่สุด สิ่งซึ่งเป็นนิจจังแต่ก็ทำให้มีอนิจจังเกิดขึ้น” (Jadunath Sinha, 1963, 23-24, อ้างใน พิน ดอกบัว, 2545, 32-33)

2. พระพรหมระดับต่ำหรือระดับไม่ประเสริฐ (Apara Brahman) เป็นพระพรหมที่มีรูปร่างแต่เป็นร่างทิพย์ จึงไม่อาจมองเห็นได้ มีคุณสมบัติต่าง ๆ มากมาย (สคุณะ) พรั่งพร้อมด้วยคุณวิเศษทั้งหลาย (สวิเศษะ) เป็นสรรพัญญ (omniscient) สรรพาทิภู (omnipresent) สรรพเดช (omnipotent) เป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง เป็นผู้รักษาโลก และสรรพสิ่ง เป็นผู้ทำลายโลกและสรรพสิ่ง เป็นผู้กำหนดชะตากรรมของมนุษย์และสัตว์ตลอดถึงสรรพสิ่ง เป็นเจ้ากฎแห่งกรรมและกฎแห่งศีลธรรม พระพรหมระดับนี้ก็คือพระอิศวรหรือพระวิษณุ หรือมีพระนามอื่นตามแต่ลัทธิิกายนั้น ๆ จะเรียกขานกัน พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าสูงสุด ทรงประทับอยู่ในที่ทั่วไป ไม่ว่าเบื้องบนหรือเบื้องล่าง ก่อนและหลัง ทิศตะวันออก ตะวันตก เหนือและใต้ ดังนั้น พระองค์จึงมีท้องฟ้าเป็นพระเศียร มีดวงอาทิตย์และดวงจันทร์เป็นพระเนตร มีทิศทั้ง 4 เป็นพระกรรณ มีอากาศเป็นลมหายใจ มีโลกเป็นพระหทัย มีแผ่นดินเป็นพระบาท มีจักรวาลเป็นพระกาย เพราะฉะนั้น ทุกสิ่ง ทุกอย่างจะเป็นพระพรหม แต่ก็ได้หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นพระพรหมจริง ๆ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของพระพรหมเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพราะพระพรหมมีลักษณะทั้งอันตรภาวะ (immanent) คือสิ่งสถิตอยู่ในสรรพสิ่ง และอูตรภาวะ (transcendent) คืออยู่เหนือสิ่งทั้งปวงดุจกลิ่นหอมมีอยู่ในดอกไม้ แต่ดอกไม้ก็ไม่ใช่กลิ่นหอม การสะท้อนเงามีอยู่ในกระจก แต่กระจกก็ไม่ใช่ตัวสะท้อนเงา หรือกระแสไฟฟ้ามีอยู่ในสายไฟฟ้า แต่สายไฟฟ้าก็ไม่ใช่กระแสไฟฟ้า พระพรหมระดับนี้ มีคุณสมบัติและคุณวิเศษมากมาย คนสามารถพรณนาถึงพระองค์ได้ด้วย

ใช้ประโยชน์ยืนยัน แต่จะพรรณนาอย่างไรก็ไม่มีจบสิ้น เพราะฉะนั้น พระพรหมแบบนี้จึงทรงมีคุณสมบัติและคุณวิเศษเพิ่มมากขึ้นทุกทีตามที่คนคิดขึ้น (พิน ดอกบัว, 2545, 33)

ในฉานโทคยะอุปนิษัทกล่าวไว้ว่า พระพรหมสถิตอยู่ในที่ทุกแห่ง ก็มีอุปมาดังเกลือที่ละลายอยู่ในน้ำ ดังเศวตเกตุได้ถามบิดาถึงเรื่องปรมาตมัน หรือพระพรหมที่สถิตอยู่ในที่ทั่วไปได้อย่างไร บิดาจึงบอกให้เศวตเกตุใส่เกลือลงไปใ้ในภาชนะซึ่งมีน้ำอยู่ ครั้นวันรุ่งขึ้น บิดาได้บอกให้เศวตเกตุไปหยิบเกลือก้อนนั้นมา เศวตเกตุจึงไปหยิบเกลือ แต่ไม่อาจหยิบเกลือได้ เพราะเกลือละลายหมดแล้ว บิดาจึงให้เศวตเกตุชิมน้ำในภาชนะนั้น เศวตเกตุชิมแล้วบอกว่าเค็ม บิดาบอกให้ชิมตรงกลางและตรงกันภาชนะ ตามลำดับ เศวตเกตุก็บอกว่าเค็มเหมือนกัน บิดาจึงสอนเศวตเกตุว่า ปรมาตมันสถิตอยู่ในทั่วไปทุกแห่ง ก็ทำนองเกลือที่ละลายอยู่ในน้ำนี้แหละ (จางง์ทองประเสริฐ, 2539, 346)

ในฉานโทคยะอุปนิษัท นารทะได้บอกสมัตถกุมารว่า “ข้าพเจ้า แม้มีความรู้ในฤคเวท สามเวท และยชุรเวท แต่ด้วยความรู้ดังกล่าว ข้าพเจ้าก็รู้เพียงมันตระและตำราศักดิ์สิทธิ์เท่านั้น ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักพรหมันเลย ข้าพเจ้าได้ทราบมาว่า ผู้ที่รู้จักพรหมันเท่านั้นจึงจะสามารถหลุดพ้นไปจากความทุกข์ทั้งปวงได้” (พิน ดอกบัว, 2545, 31)

พรหมันหรือพระพรหมทั้ง 2 ระดับ คือ พรพรหมและอปรพรหม ก็ถือกันว่าเป็นพระพรหมองค์เดียวกัน เพียงแต่มี 2 ด้าน ดุจในเหรียญเดียวกันมีทั้งหัวทั้งก้อยฉนั้น ก็ในพระพรหมทั้ง 2 ระดับนั้น พรพรหมเป็นระดับสูงสุด มีความสมบูรณ์สูงสุด จึงเป็นเรื่องที่กำหนดไม่ได้ (อมาตรา) และอธิบายด้วยคำพูดไม่ได้ (อนิรวจนียะ) แต่ก็เป็นมูลรากของสรรพสิ่ง เป็นที่มาของสรรพสิ่ง แม้แต่พระอิศวรซึ่งเป็น อปรพรหม ก็เป็นการสำแดงออกให้ปรากฏของพรพรหมเช่นกัน ก็ในเมื่อพรหมันมีความสำคัญอย่างนี้ พรหมันจึงเป็นเรื่องสูงสุดสำคัญที่สุด ดังนั้นความรู้เกี่ยวกับพรหมันจึงเป็นความรู้ประเสริฐสุดสามารถนำไปสู่โมกษะได้ (พิน ดอกบัว, 2545, 31)

พรหมัน เป็น 2 ลักษณะ ลักษณะหนึ่งพูดถึงพรหมันในแง่โลกียะ (cosmic) พรหมันเป็นสิ่งที่ประกอบด้วยคุณสมบัติที่ดีทั้งปวง ที่เรียกว่า สคุณะ พร้อมด้วยคุณวิเศษทุกประการ คือ สวิเศษะ ลักษณะพรหมันในแง่นี้เรียกว่า อปรพรหม อีกแง่หนึ่งคือ พรหมันในแง่โลกุตตระ (acosmic) พรหมันเป็นสิ่งที่สมบูรณ์ที่ปราศจากคุณสมบัติทุกอย่างคือ นิรคุณะ ไม่มีคุณวิเศษทั้งปวงคือ นิรวิเศษะ และไม่อาจจะบรรยายได้ บรรดา สสารหรือวัตถุ ชีวิตมันและอปรพรหมต่างเป็นการสำแดงให้ปรากฏของพรหมันซึ่งเป็นที่สมบูรณ์ทั้งสิ้น (นวนิต ประถมบูรณ์, 2520, 21)

ในมณฑกะอุปนิษัทก็มีข้อความว่า “มีความรู้อยู่ 2 อย่างที่ควรรู้แจ้ง คือ ความรู้อย่างสูง (ปรัวิทยา) และความรู้อย่างต่ำ (อปรัวิทยา) ความรู้อย่างสูง ได้แก่ ความรู้ในเรื่องพรหมันอันเป็นอมตะ ส่วนความรู้อย่างต่ำ ได้แก่ ความรู้ในพระเวททั้งหลาย” ในคัมภีร์ภควัทคีตา พระกฤษณะได้สอนท้าวอรชุนว่า ผู้ที่รู้จักพรหมันอย่างแท้จริง ก็แทบจะไม่ต้องรู้เกี่ยวกับพระเวทเลย ทั้งนี้ก็เพราะการเรียนรู้พระเวทจนเชี่ยวชาญเพียงไรก็ไม่อาจบรรลุโมกษะได้ แต่ตรงกันข้ามการรู้จักพรหมันอย่างแท้จริงเพียงอย่างเดียวโดยไม่มีความรู้ในเรื่องพระเวทเลย ก็สามารถบรรลุโมกษะได้ (พิน ดอกบัว, 2545, 30-31)

สรุปได้ว่า ในสมัยอุปนิษัทพระพรหมจะหนักไปในทางพรพรหม ซึ่งเป็นนามธรรม เป็นสิ่งที่เป็นอย่างจริง (Satyam) คือความรู้ (Jñānam) เป็นความแท้จริงสูงสุด เป็นสิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้ ไม่อาจวัดได้ บรรยายไม่ได้ พูดถึงลักษณะที่แท้จริงไม่ได้ เป็นพื้นฐานของความรู้ทั้งมวลซึ่งมีอยู่ในธรรมชาติของสัตว์ในสังสารวัฏ ผิดกับในสมัยพระเวท พระพรหมอยู่ในฐานสิ่งที่มีอยู่ เป็นตัวรู้ เป็นอปรพรหมซึ่งเป็นรูปธรรม เป็นปฐมเหตุของโลก เป็นผู้สร้างผู้รักษาและผู้ทำลาย เป็นเจ้าของสรรพสิ่ง

7. เปรียบเทียบอาตมัมกับพรหมันในด้านความคล้ายกันและความต่างกัน

ความคล้ายกัน อาตมัมกับพรหมันโดยที่แท้ก็เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง ที่แตกต่างกันก็มาจากมุมมอง คือ ถ้ามองในแง่อัตวิสัยหรือในฐานะผู้รู้ ก็เรียกว่า อาตมัม แต่ถ้ามองจากแง่วัตถุวิสัยหรือในฐานะสิ่งที่ถูกรู้ ก็เรียกว่า พรหมัน ดังนั้นอาตมัมและพรหมันจึงเป็นเรื่องเดียวกัน เป็นสิ่งสัมบูรณ์ (The absolute) เดียวกัน หรือเป็นความจริงสูงสุดหรืออันติมสัจจะ (ultimate reality) อันเดียวกัน สามารถสำแดงตัวเองเป็นทั้งผู้รู้ ย่อมหมายถึงทั้งพรหมันและชีวาตมัม (วิญญาณของแต่ละบุคคล) แต่ถ้ามาคู่กับศัพท์และสิ่งที่ถูกรู้ในตัวก็ ศัพท์ว่าอาตมัม ถ้ามาเดี่ยวเพียงศัพท์เดี่ยวก็ว่าพรหมัน หรือปรมาตมัมก็หมายถึงชีวาตมัมอย่างเดียว ดังนั้น ในที่นี้ พรหมันจึงหมายถึงปรมาตมัม และอาตมัมหมายถึงชีวาตมัม ก็ปรมาตมัมและชีวาตมัมดังได้แสดงเป็นอย่าง เดียวกัน มีธรรมชาติอย่างเดียวกัน มาจากแหล่งเดียวกัน ที่ว่ามาจากแหล่งเดียวกันก็คือ ทั้ง 2 มาจากพรหมัน เดียวกัน ที่ว่ามีธรรมชาติอย่างเดียวกัน ก็เพราะทั้งปรมาตมัมและชีวาตมัมเป็นสรรพปัญญา (omniscient) สรรพาทิภู (omnipresent) สรรพเดช (omnipotent) เป็นอมตะ คือ ไม่เกิด ไม่ตาย และเที่ยงแท้ันรันตร เหล่านี้เป็นต้น

ความต่างกัน คืออาตมัมเป็นสิ่งที่สูงสุดอันเดียวกันที่ถูกรู้แจ้งในมนุษย์ ส่วนพรหมันเป็นหลักสูงสุดที่ถูกรู้ ในจักรวาล อาตมัมเป็นแก่นแท้ที่มีอยู่ในตัวของมนุษย์ ส่วนพรหมันเป็นแก่นแท้ของจักรวาล ลักษณะพิเศษอีก ประการหนึ่งของพรหมันและอาตมัมตามคำสอนของคัมภีร์อุปนิษัตินั้นแสดงให้เห็นว่าสิ่งที่ปรากฏมีอยู่ในโลกนี้ ทั้งที่เป็นตัวตน คือ “อาตมัม” และสิ่งที่ไม่ใช่ตัวตน คือ “อนาตมัม” แต่เพื่อให้เข้าใจชัดเจนจึงขออธิบายความ แตกต่างระหว่างสิ่งที่เรียกว่า องค์สัมบูรณ์ หรือตัวตนสากลกับตัวตนย่อย จึงเรียกชื่อใหม่ว่าตัวตนสากล เรียกชื่อว่า “ปรมาตมัม” ส่วนตัวตนย่อยเรียกว่า “ชีวาตมัม” ปรมาตมัมก็คือพรหมัน ไม่ถูกจำกัดด้วยสิ่งใด เป็นอิสระ ส่วนชีวาตมัมหรือตัวอาตมัมย่อยนั้นถูกจำกัดด้วยร่างกายมนุษย์ทุกคนมีชีวาตมัมเป็นแกนกลางของ ชีวิต ร่างกายมีการเปลี่ยนแปลงและสลายในที่สุด มีร่างกายเป็นที่คุมขัง ยังตกอยู่ในอำนาจกิเลส ยังถูกอวิชชา ครอบงำ จึงยังเสวยสุข เสวยทุกข์ ดีใจและเสียใจ เป็นต้น ตามการกระทำของตน ผิดกับปรมาตมัมจะมีลักษณะ ตรงกันข้าม (สมักร บวรราช, 2545, 36) ความเป็นไปในเรื่องนี้ ท่านอุปมาดังนก 2 ตัว ซึ่งเป็นเพื่อนกัน เกาะ อยู่บนกิ่งไม้กิ่งเดียวกัน นกตัวหนึ่งกระโดดโลดเต้นจิกกินผลไม้ซึ่งดีบ้างเน่าบ้าง ก็ทำให้พอใจบ้าง ไม่พอใจบ้าง ผิดกับนกอีกตัวหนึ่ง เกาะกิ่งไม้นิ่งอยู่ มองดูเพื่อนนกกระโดดโลดเต้นจิกกินผลไม้ด้วยความวางเฉย นกตัวที่ เทียวจิกกินผลไม้ก็เปรียบเหมือนชีวาตมัม ส่วนนกที่เกาะกิ่งไม้นิ่งอยู่เปรียบเหมือนปรมาตมัมก็ฉนั้น เพราะฉะนั้น ชีวาตมัมจึงยังถูกจำกัดด้วยเทศะและกาละ (space and time) และยังคงตกอยู่ในอำนาจกิเลส เป็นดุจน้ำที่ยังมีตะกอนอยู่ ยังไม่เป็นน้ำกลั่น จะเห็นได้ว่า ชีวาตมัมถูกจำกัดด้วยขอบเขตคืออยู่ในร่างกาย มีร่างกายเป็นที่คุมขังและยังถูกรอบงำด้วยกิเลส จึงต้องเสวยสุข เสวยทุกข์ ตามผลของการกระทำ ส่วนปรมาตมัมจะมีลักษณะตรงกันข้าม ดังนั้นชีวาตมัมจึงเป็นกระบวนการตอนต้นของปรมาตมัมและเป็นตอน หนึ่งของปรมาตมัม

8. บทสรุป

แนวคิดเรื่องอาตมัมและพรหมันในคัมภีร์อุปนิษัตินั้นมีจำนวนมาก มีผู้แต่งหลายคนตามลำดับ ไม่ระบุ เวลาที่แน่ชัด อย่างไรก็ตามคำสอนในอุปนิษัตินั้นต่าง ๆ เหล่านี้ มีจุดหมายเป็นหลักเหมือนกัน คือการสอนให้รู้ เกี่ยวกับหลักการว่าด้วยอาตมัมและพรหมันเพื่อแสวงหาความจริงอันประเสริฐที่สุดที่สามารถนำตนไปสู่นิรวาณ หรือโมกษะได้

อาตมัม (Ātman) เป็นส่วนบุคคลอันแยกมาจากพรหมันหรือปรมาตมัม เป็นดุจประกายไฟอันนับมิ ถ้วนพุ่งออกมาจากกองเพลิงที่กำลังช่วงโชติ อาตมัมย่อมคืนไปสู่ปรมาตมัมด้วยเป็นเนื้อเดียวกัน อาตมัมซึ่ง

ควบคุมร่างกายและอวัยวะต่าง ๆ นั้น ไม่รู้เกิด ไม่รู้ดับ เป็นส่วนหนึ่งของเนื้อทิพย์ ฉะนั้น จึงไม่มีเบี่ยงปลาย ไม่เสื่อมสูญ ทรงปัญญา ว่องไว และเป็นสัจจะ อาตมามีปรมัตถ์มโนควบคุม แต่กรรมที่อาตมามีทำไม่ได้อาศัยเนื้อแท้ แต่อาศัยอวัยวะต่าง ๆ อาตมามีอิสระ ประกอบกรรมตามลำพังไม่ได้ ต้องอาศัยปรมัตถ์มโนบังคับให้ทำ อาตมามีนิสัยสันดานที่จะทำดีหรือทำชั่วมาแต่เดิม กล่าวคือกระทำการกรรมตามที่ถูกบังคับหรือที่มีห้ามไว้ไม่ให้ทำ อาตมามีจึงกระทำกุศลหรืออกุศลกรรมตามที่ถูกบังคับ ดังนี้ จึงรับผลตามกรรมที่ทำไว้ อาตมามีถูกห้ามไว้เหมือนอยู่ในลोक เมื่อตาย อาตมามีก็ออกจากโครงสร้างสกลสรีระนี้ไปโดยสิ้นเชิง และเพื่อสืบชาติต่อไป เพราะไม่รู้แจ้งความจริง อาตมามีก็ไปสู่โลกอื่นเพื่อรับกุศลและอกุศลกรรมวิบากที่นั่น อาตมามียอมท่องเที่ยวไปในภูมิเบื้องต่ำและเบื้องสูง แต่ปราชญ์ผู้พ้นแล้วจากอาสวะทั้งปวง ยังไปสู่ภูมิที่สูงกว่านั้น คือ พรหมโลก แต่หากว่า ปราชญ์ผู้นั้นบรรลุนิพพานขั้นสมบุรณ์ ก็จะถึงซึ่งพรหมนิราชนและโมกษะในเบื้องสุด อันได้แก่ บรมสุข และความสงบเป็นนิมิต ฉะนั้นก็พอจะเห็นภาพของอาตมามีแล้วว่า อาตมามีเพียงแค่ว่าถูกจำกัดด้วยขอบเขตคือร่างกายเท่านั้น จึงต้องเสวยสุข เสวยทุกข์ เศร้า เสียใจตามผลของการกระทำ และเป็นเช่นนั้นไปเรื่อย ๆ จนอาตมามีสามารถที่จะรู้จักและประจักษ์แจ้งถึงตัวตนได้ จึงจะสามารถกลับไปมีความรู้แท้ได้ดังเดิม

ส่วน พรหมัน (Brahman) หรือปรมัตถ์ เป็นเหตุทางปัญญาและทรงอำนาจบันดาลให้สกลโลกนี้มีขึ้น ดำเนินไปและเปลี่ยนไป การสร้างสกลโลกเกิดจากสัญญาเจตนาของพระพรหม เพราะพรหมันในแนวคิดอุปนิษัตินี้มีฐานะเป็นพระเจ้า ด้วยเหตุนี้ พระพรหมจึงเป็นทั้งเนื้อใจและปัญญาของสกลโลก คือเป็นทั้งธรรมชาติและผู้สร้างธรรมชาติ เป็นทั้งผู้วางแผนผังและตัวแผนผังนั่นเอง เป็นทั้งผู้กระทำและสิ่งที่ทำขึ้นนั่นเอง ครั้นถึงเบี่ยงปลายของสิ่งทั้งปวง ทุกสิ่งก็สลายลงสู่พรหมัน ปรมัตถ์นั้นเป็นหนึ่ง เป็นสิ่งเดียวมีอยู่ เป็นหนึ่งไม่มีสอง เป็นประมวลแห่งสิ่งทั้งหลาย ปรมัตถ์ไม่มีส่วนประกอบ ไม่มีเบี่ยงปลาย ไม่มีที่สุด ปรมัตถ์มีอยู่พ้นคำอธิบาย เป็นผู้ดูแลสิ่งทั้งปวงเป็นนิมิต เป็นวิญญาณแห่งสกลโลก เป็นสัจธรรมปัญญา ปริชาญาณความสุข

อนึ่ง พรหมันเป็นอันตมสัจจะหมายถึงเป็นสิ่งที่แท้จริงสูงสุด และมีฐานะเป็นพระเจ้าเป็นปฐมเหตุหรือมูลการณะของสรรพสิ่งที่อยู่ในโลก เป็นสิ่งที่ทุกอย่างมีอยู่ในโลก ในขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่อยู่เหนือจักรวาล เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจะพรรณนาได้ว่ามีรูปร่าง ลักษณะเป็นเช่นไร ตั้งอยู่ที่ไหน พรหมันนั้นมียอำนาจในการสร้างโลก ดำรงรักษาโลกและทำลายโลก

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2514). **บ่อเกิดและลัทธิประเพณีอินเดีย**. พระนคร : ราชบัณฑิตยสถาน.
- _____. (2539). **ปรัชญาประยุกต์ ชุดอินเดีย**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : เอช เอ็น กรุ๊ป จำกัด.
- ทองหล่อ วงษ์ธรรมา. (2535). **ปรัชญาอินเดีย**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- _____. (2536). **ปรัชญาตะวันออก**. กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- นวนิต ประถมบุรณ์. (2520). **ทรรชนะเรื่องการหลุดพ้นในปรัชญาอินเดีย**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฟื้น ดอกบัว. (2545). **ปวงปรัชญาอินเดีย**. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- _____. (2555). **ปวงปรัชญาอินเดีย**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : ศยามปริทัศน์.
- วิมลศิริ ร่วมสุข. (2522). **ประวัติวรรณคดีสันสกฤตยุคพระเวท**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สหสยามพัฒนา.
- สถิต วงศ์สวรรค์. (2537). **ปรัชญาตะวันออก**. กรุงเทพฯ : อมการพิมพ์.
- สมักร บุราวาส. (2545). **วิชาปรัชญา**. กรุงเทพฯ : ศยาม.
- _____. (2554). **ปรัชญาพราหมณ์ในสมัยพุทธกาล**. กรุงเทพฯ : ศยาม.

สุนทร ธีร รัชชี. (2530). **ปรัชญาอินเดีย : ประวัติและลัทธิ**. พระนคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมบัติ มั่งมีสุขศิริ. (2561). **สรุปประวัติเนื้อหาของมานูสุมยยะอุปนิษัต**. เอกสารประกอบการเรียนการสอน
ภาควิชาสันสกฤตศึกษา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ภาษาอังกฤษ

Chandradhar Sharma. (1964). **A Criticall Survey of Indian philosophy**. Varanasi: Motilal
Banarsidass.

Jadunath Sinha. (1963). **Outlines of Indian Philosophy**. Calcutta: Sinha Publishing House,
Private Limited.

S.Radhakrishnan. (1953). **The Principal Upanisads**. London: George Allen & Unwin Ltd.

_____. (1994). **The Principal Upanisads**. Delhi: Gopsons Papers.